

**Бердичівська монастирська друкарня (1758-1844)
в архівних документах та дослідженнях науковців.**

Анотація: у статті висвітлюється історія Бердичівської монастирської друкарні на основі архівних документів та досліджень науковців.

Ключові слова: монастир, друкарня, монахи, книги, стародруки.

Діяльність друкарні Бердичівського монастиря ордену босих кармелітів на сьогодні є маловідомою та недостатньо дослідженою сторінкою історії українського книговидавництва. На відміну від Острозької друкарні, друкарень Києво-Печерської лаври, Чернігівської друкарні відсутні наукові дослідження про Бердичівську кармелітську друкарню. Немає реєстру друків, який би допоміг у написанні історії друкарні і підготовки друкованого каталогу видань друкарні. Немає видання, яке б містило зображення гравюр, ініціалів, виливних прикрас та інших особливостей оформлення бердичівських друків.

Польський дослідник Є.Пліс у статті «Drukarni «Fortecy Naj•we^tszej Maryi Panny» w Berdyczowie (1758–1844)» подає інформацію, одержану з документів Архіву Провінції Босих кармелітів та Архіву монастиря босих кармелітів у Бердичеві. Фрагментарні відомості про друкарню та її окремі видання в контексті книговидавничих досліджень висвітлені на сторінках монографії Я.Ісаєвича «Українське книговидавництво: витoki, розвиток, проблеми» (Л. 2002) та в дослідженнях кандидата історичних наук І.О. Ціборовської-Римаревич. Найповніші бібліографічні описи бердичівських видань містять «Bibliografiapolska» К. Естрейхера та «Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні» Я. Запаса та Я. Ісаєвича. Ряд публікацій про діяльність бердичівської друкарні знаходяться в книзі І.Огієнка «Історія українського друкарства», котра вперше побачила світ в 1925 році у Львові (вдруге була перевидана в 1994 році).

На 1772 р. бердичівська кармелітська обитель за кількістю мешканців була найбільшою серед монастирів цього Ордену на українських землях. Її братія налічувала 37 ченців [16, с.171]. При монастирі була школа, де навчалась шляхетська молодь, був шпиталь і аптека. Монастир мав цінну бібліотеку, в якій зберігалися давні рукописи та книжки.

Велике значення для кармелітів мала їх «друкарня фортеці найсвятішої панни Марії». Друкарню цю кармеліти привезли з Австрії в 1758 році, придбавши її за кошти «скаплезного» братства при костьолі та на підставі привілеїв, наданих бердичівським кармелітам від короля Августа III, які підтвердила потім цариця Катерина II.

Незабаром друкарня ця набула першорядного значення в усій Польщі, яка за своє майже століття (1758 – 1844 рр.) випустила велику кількість релігійних, політичних та інших видань, біля 650 збірників видавались латинською, польською, єврейською, німецькою, французькою та російською мовами.

Друкарня бердичівських кармелітів у другій половині XVIII ст. належала до ряду найжвавіших католицьких монастирських офіцин у південно-східних регіонах тогочасної Речі Посполитої. Привілей на відкриття друкарні, який одержали бердичівські отці кармеліти за посередництвом київського єпископа Каєтана Солтика від польського короля Августа III, датований 14 січня 1758 р. Адмісію цього привілею та дозвіл на друкування книжок релігійного змісту надав монастирю кафедральний канонік, київський візитатор Франтішек Замбжицький розпорядженням від 20 травня 1778 р.[15, с.278 - 283].

Найбільш ранні друки, що вийшли з її стін датовані 1760р. На титульних аркушах бердичівських видань друкарня називалася польською мовою — “Drukarnia Fortecy Naj•wie^tszej Marii Panny”.

Велику роль у розвитку Бердичева відіграло запровадження з 1765 року 10 щорічних ярмарків, наданих королівськими привілеями. Вони стимулювали торгівлю, що відбилося на діяльності монастирської друкарні та розповсюдженні її продукції. На бердичівських ярмарках йшла досить жвава торгівля і книжками. Один із провідних видавців Речі Посполитої XVIII ст. Міхал Гроль надсилав з Варшави свої видання для продажу в Бердичеві. [2, с.120]. З метою популяризації своєї друкарської продукції кармеліти видали каталог книжок, які можна було придбати в їхній офіційній «Katalog ksia^zek w polskim i ^acieskim ie^zyku znajduja^cych sie^ przy drukarni XX. Karmelityw bosych w Berdyczowie» (1786) [3, №3353].

Кармеліти відгукувались своїми друками на актуальні події. Так, в 1770 р. містом прокотилася епідемія чуми. Ченці надавали допомогу хворим і багато з них помирало від інфекційної хвороби. А 1771 р. у друкарні була видана брошура під назвою “Obrona od morowego powietrza nayskuteczniejsza” [3, №2633].

Діяльність монастирської друкарні була спрямована на виконання завдань, які ставила перед собою римо-католицька церква на українських православних землях та на задоволення в першу чергу релігійних потреб місцевого населення. 20 вересня 1803 р. була прийнята ухвала Луцько-Житомирської капітули та настоятелів монастирів Луцько-Житомирської дієцезії про пожертвування на потреби парафіяльних шкіл Волинської, Київської та Подільської губерній. Згідно з цією ухвалою Бердичівська друкарня кармелітів зобов'язувалася щорічно безкоштовно друкувати одне видання в одному томі, одержане від освітянської влади, і його 100 прим. передавати для користування до Волинської гімназії в Кременці. А з накладу кожного наступного свого видання жертвувала 4 прим. для шкільництва [14, арк.4].

Достеменно невідома кількість видань, які випустила монастирська друкарня. Друковані бібліографічні джерела та книгознавчі розвідки різних часів подають різні цифри – від 306 до 650 назв [12, с.250-252], охоплюючи різні періоди її історії. В одному випадку робилися підрахунки по XVIII ст., в іншому – від її першодруків до 1840 року. Кількісні підрахунки бердичівських друків зроблені за каталогом Я.Запасака та Я.Ісаєвича, у період з 1760 до 1800 р. складають 256 назв видань. Про інтенсивність видавничої діяльності друкарні сьогодні можна навести такі цифри: у XVIII ст. у середньому з друкарні щорічно виходило від 5 до 9 назв видань на рік.

На сьогодні найбільше бердичівських стародруків в Україні мають в своїх фондах Національна бібліотека України ім.В.І.Вернадського, Львівська наукова бібліотека імені В.Стефаника НАН України, Харківська державна наукова бібліотека імені В.Г.Короленка. Також вони є у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка, у фондах Львівського національного музею, в музеї книги та друкарства м.Острога, в Державному історичному архіві України в м.Києві.

28 серпня 1924 року Археографічною Комісією УАН був утворений Комітет для опису видань, що вийшли на території України в XVI–XVIII ст., який очолив тодішній завідувач Відділу стародруків С.І.Маслов. [16, с.174]. Він розробив інструкцію наукового опису стародруків. У 1936 р. у Відділі ВБУ готувалися до друку чотири наукові каталоги, серед яких значився і «Каталог видань Бердичівської друкарні. 1760 – 1800 рр.». Його упорядником був В.П. Миловидов [9, с.71]. За даними «Книги кількісного обдіку видань XVI–XVIII ст.», що зберігаються у Відділі стародруків та [8, с.36-39] рідкісних видань, надрукованих на території України, бердичівських видань за 1760 – 1799 рр. налічувалося 80 од. зб.(підрахунок на 22 травня (4червня) 1930р.) [5, арк.2]. На превеликий жаль, каталог не вийшов. Більше того, сьогодні у фондах Архіву НБУВ не виявлено ані

підготовчих матеріалів, ані рукопису самого каталогу. Після проведення в 90-х роках ХХ ст. роботи по доукомплектуванню фонду Відділу стародруків та рідкісних видань ретроспективною літературою з Відділу обмінно-резервних фондів – на сьогодні у ньому маємо 72 назви бердичівських стародруків 1760 – 1830 рр., які складають 126 од.зб. З них 19 видань досі не значилися у фондах НБУВ, серед них 3 відсутні в бібліографічних джерелах, 9 відомі в двох примірниках – один з яких знаходиться в НБУВ (у звіті про роботу Відділу стародруків за 1935 р. вказано, що описано 75 од.зб. – 40 назв видань ХVIII ст. Бердичівської друкарні) [4, арк.29].

Щодо тематики видавничої продукції друкарні, то вона обумовлювалася її походженням (монастирська) та завданнями. У першу чергу вона забезпечувала місцевий ринок релігійною літературою – це, зокрема – проповіді, рубрицели для потреб київської та кам'янецької діє- цезій, молитовники, описи коронацій чудотворної ікони Бердичівської Божої Матері та її чудес, орденські правила, житія, панегірики тощо. Серед авторів книжок були Бонавентура Бахмінський, Павло Ксаверій Бжостовський (1730 - 1828), Себастьян Больський, Валер'ян Грищинський, Себастьян Мартинович, Стефан Миколаєвич, теолог, історик, єзуїт Симон Мяхрович(1727-1798), провінціал Малопольської провінції Ордену кармелітів Мартин Рубчинський (пом.1793р.), Антон Янішовський та ін.

У видавничому репертуарі мали місце книжки з історичної тематики. Так, 1780 р. у Бердичеві вийшов короткий посібник з історії Польщі професора риторики Вінницької школи Данила Гаєвського «Zbiór historyi polskiey»[3, №3033]. Там само професор Житомирської школи Антон Капиця 1781 р. видав свій переклад з французької на польську мову загальну історію давніх держав «Hystorya powszechna dawnych paestw»[3, №3092]. Можна припустити, що ініціатором обох видань була Бердичівська друкарня. Друкарня видавала також твори і членів інших католицьких орденів. Помітною подією в її діяльності був вихід праці історика-домініканця Климентія Ходикевича про історію Руської провінції Ордену домініканців «De rebus gestis in Provinciae Russiae Ordinis Praedicatorum» (1780)[3, №3022]. 1776 року кармеліти опублікували літературний твір відомого математика – піара Патриція Скарадкевича (1738 - 1777) оду на день іменин кн. Любомирської, піднесену від імені Піарського колегіуму, що в Межиричі Корецькому, «Wiersz o J.O. Ksie`Ωnie Lubomirskiej w dziee imenin...»[3, №2851]. Це невелике за обсягом видання з чотирьох аркушів сьогодні є бібліографічним раритетом. Друкувалися в її стінах і книжки філологічної тематики навчального профілю – граматики, букварі, розмовники (латинської, польської, французької, німецької, російської мов), словники. В

1760 р. був надрукований підручник з математики ченця-василіанина Йосипа Торжевського(16, с.176) «Rochmistrz polski...», 1785 р. побачила світ його праця Rozmowa o sztukach robienia szkła, palenia potaszow i topienia Żelaza...”[3, №3330] – ймовірно, як відгук на потреби зацікавлених розвитком мануфактур, ремесел і торгівлі. У монастирській друкарні було перевидано працю відомого польського економіста XVII ст. Якуба Казімежа Гаура (Haur) “Oekonomika gospodarska generalna” (1788), яка користувалася великою популярністю і в різних варіантах перевидавалася 7 разів упродовж 100 років. Згодом там само була опублікована його ж «Ekonomika lekarska albo domowe lekarstwa» (1793) [3, №3718].

Великим попитом у широких верств населення користувалися «Бердичівські календарі». До 1775 р. видавались так звані політичні календарі, а з 1775 р. і господарські, до них надсилали свої передбачення і спостереження астрономи Краківської академії. Тираж календарів – біля 40 тис. примірників на рік [1, с.292]. У той час вони були найпоширенішим джерелом практичних і наукових знань про агротехніку, астрономію, медицину, ветеринарію, географію. У 70-х роках XVIII ст. у Бердичеві друкувалися календарі, що були вираховані докторами філософії та професорами математики Краківського університету Франтішком Кшиштофом Лебманном і Франтішком Матавським. Календарі виходили польською, згодом польською та російською мовами під різними назвами. Так, вони могли мати заголовки «Kalendarz polski y ruski», «Kalendarz dla woiewydzstw Ruskich», «Kalendarz gospodarski», «Kalendarz astronomiczno-astrologiczny», «Kalendarz gospodarski dla kraju Rossyjskiego» тощо. Календарі випускалися як настінні так і у формі брошур. Бердичівські календарі настільки були популярними в Україні, що їх перекладали й друкували в інших містах. Так, у Харкові в 1797, 1799, 1808 та 1809 роках бердичівський календар «Месяцеслов на лето господне 1797...» [3, №3926] чотири рази передруковувався в перекладі протоієрея А. Прокоповича [10, с. 332]. 1865 р. київський, подільський й волинський генерал-губернатор О.П. Безак, ознайомившись із відомостями, наданими начальником Київської губернії, про видання календарів бердичівськими ченцями-кармелітами, прийшов до таких висновків, що правом видання календарів кармеліти користуються без усякого дозволу, що календарі не відповідають сучасним вимогам і, що публікуючись польською мовою, вони не можуть задовольняти потреб більшості місцевого населення. І тому вважає подальше видання бердичівських календарів зайвим. Тим більше, що в Києві видавався народний календар [7, с.37-40], який більше відповідає вимогам населення. Генерал-губернатор запропонував начальнику Київської губернії зробити розпорядження про припинення видання календарів ченцями Бердичівського кармелітського монастиря. Пропозиція генерал-губернатора була втілена

в життя без особливих зволікань [6, с.249]. Бердичівська друкарня пережила всі інші — її закрито лише 1844 р. Після закриття друкарні календарі друкували то в Києві в Університетській друкарні, то в Житомирі – в Губернській, Квятковського і Хжонща, аж до 1864 р. [один примірник зберігається в Почаївській Лаврі— за 1823 р.][17.с.2-7].

Основна кількість бердичівських видань має невеликий формат, зручний у користуванні, але зустрічається і зовсім маленькі. Здебільшого бердичівські видання оформлювалися досить скромно. Вони мали невелику кількість гравіюваних ініціалів, трохи більше заставок і кінцівок, непоказні колонтитули з виливних прикрас, невеликі гравюри, що вміщувалися в абзаці тексту при заглавній літері. В художньому виконанні заставок і кінцівок чітко прослідковується бароковий стиль, часом у його останній фазі розвитку – рококо. Група бердичівських друків, в основному панегірики, промови, присвячені окремим особам, часто супроводжуються зображенням родових гербів. У таких видах друкованої продукції як календарі застосовувався друк у дві фарби – саме календарні таблиці друкувалися чорним та червоним кольорами. Титульні аркуші праць Мартина Рубчинського теж набрані червоним та чорним кольорами. Титульні аркуші якщо і прикрашалися графічно, то найчастіше віньеткою. Інколи вони оформлювалися складеними рамками з виливних прикрас. Але відомі видання багато ілюстровані високохудожніми мідеритами. Одне з таких – праця Григорія Тшесневського, присвячена чудам ікони Бердичівської Божої Матері і проповіді з приводу її коронації «Ozdoba y Obrona Ukraieskich Kraiow Przecudowna w Berdyczowskim Obrazie Marya... Ukoronowana» (1767)[3, №2488], багато ілюстрована мідеритами, для якої були замовлені нові шрифти. При друкарні існувала граверна майстерня, котра славилася своїми гравюрами – звідси виходили різні образки Бердичівської (коронованої) Божої Матері, сама коронація, вигляд костела, малюнки тощо. Відомі імена граверів, які своїми роботами прикрашали бердичівські друки. Це Федір Раковецький – бердичівський гравер, працював у техніці мідериту та деревориту, львів'янин гравер і друкар Іван Филипович та гравер Теофіл Троцкевич [11, с.91, 116, 118, 123].

Сьогодні дослідники мають скупі відомості про керівників монастирської друкарні, і фактично бракує інформації про її працівників. Засновником друкарні та її першим префектом був настоятель монастиря о. Якуб Зволинський. Польському досліднику Я.М. Гіжицькому, що мав можливість користуватися багатьма матеріалами, які не зберіглися до нашого часу, вдалося виявити імена кількох префектів Бердичівської друкарні у ХІХ ст. На початку ХІХ ст. ним був о. Августин Куницький (пом. 1814) – пріор Бердичівського монастиря босих кармелітів (1778–1781). Після його смерті посаду обійняв о. Костянтин

Подосовський і перебував на ній до 1825 р. Наступним префектом був о. Бернард Квакевич випускник Віленського університету, викладач і проповідник, пріор Бердичівського (1829–1835) та Вишневецького (1823–1826) монастирів босих кармелітів. Останнім управителем монастирської офіцини був о. Бенедикт Гринер [13, с.378 - 379].

Від початку свого існування друкарня давала монастирю значний прибуток, який частково використовувався на ремонт і утримання костелу. Кошти йшли, наприклад, на покриття мідною бляхою костела й каплиць, на розпис костелу, відлив дзвонів, будівництво вежі тощо. Мав монастир і власну папірню [13, с.380]. За 84 роки свого життя Бердичівська друкарня випустила багато різних видань: це були книжки релігійні, богословські, історичні, шкільні, господарські, оповідання, вірші, казання тощо.

В даній роботі увага акцентована тільки на головних аспектах заявленої теми, про які не так часто ведуть мову дослідники. Але представлений матеріал однозначно засвідчує необхідність і важливість планомірного, систематичного, глибокого та всебічного дослідження безмежно багатого “стародрукованого історичного джерела”.

Джерела та література:

1. Архів НБУВ. Спр.487.
2. Drukarze dawniej Polski od XV do XVIII wieku. Zeszyt 6. Małopolska: Ziemia Ruskie / Oprac. A. Kawecka-Gryczowa i in. – Wrocław ; Kraków, 1960.
3. Запаско Я. Ісаєвич Я. Пам’ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Л., 1981–1984. – Кн. 1-2.
4. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витoki, розвиток, проблеми. – Л., 2002.
5. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 33, спр. 2973.
6. Киевлянин. – 1865. – № 63.
7. А.В. Кудрицкого. – 2-е изд. – К., 1985. – С. 278; *Макаров А.* Малая энциклопедия киевской старины. – К., 2002.
8. Маслов С.І. Комітет для опису видань, що вийшли на території України в XVI–XVIII вв. // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1/2.
9. Маслов С.І. Відділ стародруків Бібліотеки УАН // Вісті Укр. Акад. Наук. – К., 1936. – № 1–2.
10. Огієнко І. Історія українського друкарства. – К., 1994.
11. Попов П. Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926.
12. Похилевич Л. Сказаніе о населенных местностях Киевской губерній. К., 1864.
13. Plis J. Drukarnia “Fortecy Najświętszej Maryi Panny” w Berdyczowie (1758 – 1844) // Ann. Univ. Marie Curie-Skłodowska. Sectio F. – Lublin, 1990. T. 45.
14. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф.710, оп. 2, спр. 1236.
15. Ціборовська-Римарович І.О. Видання друкарні Бердичівського монастиря Ордену босих кармелітів (1760-1844) у сучасних зібраннях Львова. // Львівська національна наукова бібліотека імені В.

Стефаника: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення Міжнар. наук. конференції, Львів, 28-30 жовтня 2010 р. - Львів, 2010.

16. Ціборовська-Римарович І.О. Календарі друкарні Бердичівського монастиря босих кармелітів: зміст, особливості друкарського оформлення, побутування // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. - Київ :НБУВ, 2006. - Вип. 16.

17. Ціборовська – Римарович І.О. Польські видання XV - XVIIIст. у фонді відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. // Бібліотечний вісник. — 2004. — №4.